

В. ШЕКСПІР І ЛІТЕРАТУРА ФЕНТЕЗИ: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

Дар'я МОСКВІТІНА

Запорізький державний медичний університет

Юлія МАЛАФАЙ

Класичний приватний університет

Стаття присвячена визначенню місця Вільяма Шекспіра у традиції літератури фентезі, а також дослідженню основних ракурси впливу протофентезійних елементів на творчість Великого Барда. Основною метою розвідки було проаналізувати ступінь використання запозичень із п'єс англійського драматурга у фентезійних творах, як на рівні сюжетів та образів, так і на текстуальному рівні. У статті приділяється увага різним видам взаємовпливу і пропонуються перспективні напрямки для подальших літературознавчих досліджень.

Ключові слова: ВІЛЬЯМ ШЕКСПІР, ЛІТЕРАТУРА ФЕНТЕЗИ, СЮЖЕТ, ОБРАЗ, ДЖ.Р.Р. ТОЛКІН, ДЖ. ФФОРДЕ, Т. ПРЕТЧЕТТ

Статья посвящена определению места Уильяма Шекспира в традиции литературы фэнтези, а также нахождению основных ракурсов влияния протофентезийных элементов на творчество Великого Барда. Основной целью исследования было проанализировать степень использования заимствований из пьес английского драматурга в фэнтезийных произведениях как на уровне сюжетов и образов, так и на текстуальном уровне. В статье уделяется внимание различным видам взаимодействия и предлагаются перспективные направления для дальнейших литературоведческих исследований.

Ключевые слова: УИЛЬЯМ ШЕКСПИР, ЛИТЕРАТУРА ФЭНТЕЗИ, СЮЖЕТ, ОБРАЗ, ДЖ.Р.Р. ТОЛКИЕН, ДЖ. ФФОРДЕ, Т. ПРАТЧЕТТ

The article is aimed at determining William Shakespeare's role for the formation of the fantasy literature tradition, as well as at studying the main aspects of the influence of primary fantasy elements in the works of the Bard. The main purpose was to analyze the amount of borrowings from the plays of the famous English playwright in fantasy literature, both at the level of plot and characters, and at the textual level. The article focuses on various types of interaction and suggests prospective directions for further literary researches.

Key words: WILLIAM SHAKESPREARE, FANTASY LITERATURE, PLOT, CHARACTER, J.R.R. TOLKIEN, J. FFORDE, T. PRATCHETT.

Останнім часом, коли йдеться про місце творчості та постаті Великого Барда у світовому літературному процесі, актуальності набула тенденція до цитування безперечно слушної ідеї Гарольда Блума про центральну позицію видатного англійця у світовому літературному каноні: *“Шекспір для світової літератури є тим, чим Гамлет є для уявної сутності літературного персонажа: це дух, котрий проникає повсюдно, котрий не можна закувати в окреслені рамки”* [2, с. 60]. Якщо ж розглядати зв'язок В. Шекспіра із літературою фентезі, думається, доречним буде актуалізувати цю ідею, виражену у більш “фентезійному” стилі сучасною письменницею Фей Велдон у книзі “Листи до Еліс з приводу першого прочитання Джейн Остін”. Авторка описує фантастичне “місто Уяви”, в центрі якого височіє велична “фортеця Шекспір”: *“Ви бачите її звідусіль. Її вершина ховається у хмарах, сягає зоряного неба, піднімаючись над усім іншим. Втім, якщо чесно, це досить чудернацька споруда. Хтось скаржиться, що вона – недбало склепана підробка, інші ж заявляють, що сам Шекспір жодної цеглини туди не поклав, а дехто навіть закликає звалити її та звільнити місце для новіших і свіжіших молодих талантів. Втім, ця фортеця продовжує стояти вже декілька*

століть, а інші споруди ніяк не можуть досягти її величі. Відвідувачі все прибувають, гіді постійно навчаються і перенавчаються, шукаючи нові способи пояснити стару споруду. Ця справа більша за життя” [7, с. 11].

Цікаво, що “фортеця Шекспір”, нанесена на мапу практично будь-якого з фентезійних світів – від Середзем’я і Земномор’я до Дискосвіту і Вестеросу. Втім, з неочевидних причин літературознавці і досі не приділяють достатньо уваги ролі та місцю англійського драматурга у формуванні фентезі як літературної традиції. Так склалося, що зазвичай, класифікуючи стадії розвитку фентезійної літератури, а зокрема – генезу цього явища, дослідники не виокремлюють добу Відродження як один із базисів цього жанру. Так, приміром, одна із найавторитетніших дослідниць цієї проблематики Тетяна Жаданова, виокремлює таких літературних пращурів фентезі як:

- фольклорна казка;
- архаїчний міф;
- героїчна пісня;
- лицарський роман Середніх віків;
- романтизм початку ХІХ ст.;
- окультно-містична література рубежу ХІХ-ХХ ст. [3, с. 283].

Ігнорування літератури Ренесансу в цілому і до шекспірівської драматургії зокрема, як важливих чинників формування фентезі здається непродуктивним. Це стосується як історико-літературної візії його генези, так і розуміння самої природи цього поетологічного феномену. Саме тому бачиться доцільним започаткування окремого напрямку досліджень¹, який буде фокусуватися на кореляції творчого доробку письменників, які безпосереднім чином із фентезі не пов’язані, але чия творчість тією чи іншою мірою вплинула на його формування. І першим в галереї таких літераторів має стати, звичайно ж, Вільям Шекспір.

Діалог Великого Барда з літературою фентезі відбувається досить незвичним чином. З одного боку, поетичний світ Шекспіра, так само, як і фентезійні універсуми, глибоко укорінений у фольклорній традиції. В той же час і сам шекспірівський канон є одним із найпродуктивніших літературних джерел для творів фентезі. Як приклад можна згадати романи “Віщі сестрички” Т. Претчетта, “Звелась гнилизна” Дж. Ффорде, а також цілу низку колізій і персонажів “Пісні льоду і полум’я” Дж. Мартіна, зв’язок яких із доробком В. Шекспіра неможливо ігнорувати.

Можливим є і діалог у зворотному напрямку, адже незрідка співвіднесення того чи іншого шекспірівського твору з його фентезійною літературною проекцією спроможне відкрити нові смислові грані у першоджерелі. Показовим у цьому сенсі є епізод з роману Дж. Ффорде “The Eye Affair”, в якому головна героїня Четвер переглядає п’єсу “Річарда ІІІ” у міському театрі. Ця вистава, поставлена “для глядачів і силами глядачів”, по

¹ На сьогодні вже існує декілька розвідок, зокрема праці О. Тихомирової [5] та Є. Канчури [4], в яких осмислюється роль шекспірівського інтертексту для певних творів літератури фентезі.

суті, пародіює сучасні тенденції інтерактивних сценічних інтерпретацій класичної драматургії. Вона супроводжується коментарем глядацького залу, який розкриває потенціал для інтерпретації образу Шекспірового Річарда як когось на кшталт коміка-стендапера, чия діяльність націлена на отримання миттєвої реакції аудиторії.

Важливим фактором є те, що актуалізація шекспірівського прототексту в художньому просторі фентезі уможлиблює необмежену кількість перепрочитань класики, за яких реципієнт залучається до гри, в основі якої лежить те, що представники ОПОЯЗу називали “очудненням” чи “одивненням”.

Літературу фентезі та шекспірівський канон споріднює спільне фольклорне і міфологічне коріння. Поза сумнівом, уродженець Ворікширу, Шекспір був дуже добре знайомий із корпусом англійської усної народної творчості і, звичайно ж, очікував такого ж рівня компетентності від своєї потенційної аудиторії. Т.Ф. Тіселтон-Дайєр, автор книги “Фольклор Шекспіра” відзначав глибоке знання фольклорного матеріалу, продемонстроване Великим Бардом на сторінках власних творів [6]. Так, приміром, у п’єсах Шекспіра фігурують казкові створіння (відьми, ельфи, привиди, демонічні істоти), а також згадується низка фантастичних звірів (дракони, єдинороги, василиски). Крім того, в деяких драмах використовуються такі популярні казкові топоси, як число три (три сестри у “Королі Лірі”, три скриньки у “Венеціанському купці”), добрі розбійники (“Як вам це сподобається”), зла мачуха (“Цимбелін”) тощо. Звісно, Великий Бард залучав і широкий масив елементів давньогрецької міфології, зокрема образи богів-олімпійців та антропоморфних чудовиськ (Бріарей, Аргус, кентавр, Медуза Горгона та ін.), а також бестіарій (фенікс, сирена, гарпії, грифони, Пегас, Цербер, Гідра). Крім того, народні казки та легенди стали сюжетним джерелом багатьох Шекспірових текстів, зокрема “Короля Ліра”, “Приборкання норовливої”, “Кінець діло хвалить” та ін. (детальніше про це пишуть Шарлот Артїз [6] та Сіара Ронзлі [7]).

Окрім міфологічно-казкової генеалогії, шекспірівський канон та література фентезі (особливо так зване “класичне” фентезі – твори Р. Говарда, Дж.Р.Р. Толкіна, К.С. Льюїса та ін.) мають ще одного спільного “пращура” – середньовічну епічну поезію, в якій фантастично-казковий елемент був так само потужним. Думається, що в цьому контексті класичне, або епічне фентезі із творами Шекспіра (передусім, трагедіями) споріднює наявність епічного героя. Втім, такий герой не тотожний класичному епічному герою, що був визначений М. Бахтіним як *“завершений і безнадійно готовий, такий, що співпадає сам із собою і абсолютно рівний собі самому”* [1]. Герой шекспірівської трагедії – безумовно, масштабний за характером, глибиною філософських роздумів та психологізму, логікою вчинку та за наслідками дій, він є своєрідним антиподом генетично пов’язаного з ним протагоніста

середньовічного епосу. Однак при конструюванні епічного героя фентезі відбувається певне зрощення цих двох полюсів. Наділений рисами і властивостями класичного епічного персонажа (фізична сила, краса, благородство вдачі, відчуття власної правоти тощо), герой епічного фентезі поєднує їх зі схильністю до рефлексії, сумнівами, здатністю змінюватися під впливом обставин тощо.

Цікавим є той факт, що герої постмодерністського фентезі демонструють значно більшу спорідненість із комічними, аніж трагічними персонажами Шекспіра. На передній план тут виходять блазні, дурні, пройдисвіти, шахраї, просто пересічні, нічим не марковані постаті, які в процесі розвитку сюжету набувають героїчних або, скоріш, пародійно-героїчних рис (згадаємо сера Ендрю Ег'ючика із п'єси В. Шекспіра “Дванадцята ніч, або Як Вам завгодно”).

На даному етапі важливо охарактеризувати, в чому саме виявляється продуктивність діалогу авторів фентезі з Великим Бардом. Перш за все, В. Шекспір був одним із тих, хто започаткував тенденцію до поєднання серйозного та смішного, героїчного та комічного, відхиляючись від чистоти жанру літературного твору. Таким чином він зробив внесок у формування драматичного жанру трагікомедії (“Перікл, цар Тірський”, “Цимбелін”, “Зимова казка”, “Буря”). Як наслідок, автори літератури фентезі кінця ХХ – початку ХХІ ст. активно і успішно використовують елементи трагікомічного у власних творах, де поєднання високого, іронічного та комедійного стало нормою. Тут варто звернутися до циклу про Дискосвіт Т. Претчетта, а також до серії романів Дж. Ффорде про літературного детектива Четвер.

Як відомо, Великий Бард є автором двох тетралогій історичних хронік: циклу про перших Ланкастерів (“Річард II”, дві частини “Генріха IV” і “Генріх V”) та циклу про війну Червоної та Білої троянди (три частини “Генріха VI” і “Річард III”). Наступним результатом успішної взаємодії англійського драматурга з літературою фентезі є те, що тенденція до репрезентації історії у розвитку знайшла своє продовження у створенні серійних текстів такими письменниками, як Роджер Желязни (“Хроніки Ембера”), Джордж Мартін (“Пісня Льоду й Полум'я”) та інші.

Як Вільям Шекспір, так і автори літератури фентезі, вдаються до використання характерних, впізнаваних типажів. До них належать і енергійні та діяльні жіночі персонажі шекспірівських комедій, і галерея королів із історичних хронік. У фентезійних творах можна спостерігати таку саму тенденцію: елементом жанрового канону вже став типаж “недолугий друг” (Сем Гемджи, Рон Візлі тощо), покликаний прискорювати дію, слугувати своєрідним alter ego протагоніста і, врешті рещт, самому набувати героїчних рис у процесі розвитку сюжету.

Не варто забувати і про інтенсивне використання шекспірівського субстрату “на поверхні” тексту. В якості ілюстрації можна навести згаданого у серії Дж. Ффорде про Четвер “балакучого Вілла” – автомат у

вигляді фігури Великого Барда, що промовляє солілоквії з шекспірівських п'єс.

Часто внутрішні мотиви героїв фентезі проявляються не на поверхні і не “у дії”, а на глибинному рівні, репрезентованому у вигляді роздумів і суперечок із самим собою. Згадаємо гамлетівські вагання, паралелі з якими можна знайти певною мірою у фіналі боротьби з Волдемортом із серії книг Джоан Ролінг про Гаррі Поттера, а також у толкінівському “Володарі перснів”: сумніви, що переповнювали Фродо від початку місії зі знищення персня і до завершення шляху у жерлі вулкану Ородруїн.

У сучасній літературі фентезі знайшла своє відображення і Шекспірова техніка сюжетотворення. Так, метатеатральний наратив служить натхненням для впровадження сюжетних колізій. Зокрема, згадаємо “Віщі сестрички” Т. Претчетта, де використовується прийом “п'єса у п'єсі”: “Річард III”, поставлений у “Віщих сестричках”, є проекцією “Мишоловки” із “Гамлета” В. Шекспіра.

Діалог Великого Барда і фентезі-літератури не оминає і мовного рівня: Шекспір, як відомо, збагатив англійську мову більш ніж 1700 новими словами, серед яких бачимо такі загальноновживані лексеми, як *bandit, courtship, blanket, frugal, elbow, hint, manager, ladybird* та ін. Словотворчістю (і навіть мовотворчістю) займається більшість авторів фентезі – від Дж.Р.Р. Толкіна (*hobbit, elvish, orc, tween*) до Дж.К. Роулінг (*muggle, mudblood, dementor, animagus*).

Мотиви використання матеріалів шекспірівських творів у літературі фентезі є зрозумілими, а для чого сам Великий Бард використовував протофентезійні елементи у своїх п'єсах? Перш за все, їх можна інтерпретувати як рушійну силу сюжету, тобто, саме вони є тими поворотними точками розгортання подій, сюжетними колізіями: адже Дункан і Банко навряд чи були б вбиті, якби не пророцтва відьом, які почув Макбет. Так само і молодого Гамлета не вела б необхідність помсти, якби не зустріч із привидами батька.

По-друге, фантастичні створіння виступають в якості одного із ресурсів системи образів. Наприклад, істоти інфернального походження перебирають на себе відповідальність за дії протагоніста, усуваючи моральні перешкоди у його свідомості (адже Річард III вдається до знищення конкурентів, мотивуючи свої дії пророцтвом, з якого робить висновок щодо власної обраності).

По-третє, не можна забувати, що Вільям Шекспір творив для театру, відвідувачами якого, здебільшого, був простий люд, тож запровадження фантастичних елементів слугувало своєрідною цікавинкою, що стимулювала інтерес публіки, заохочуючи потенційного глядача і, врешті-решт, читача.

Взаємодія Шекспірового доробку із фентезійною літературою, наступне перепрочитання і переосмислення творів Великого Барда, в першу чергу,

призводить, до продуктивного процесу популяризації драм В. Шекспіра. Виявлення шекспірівського субстрату заохочує реципієнта літератури фентезі до, принаймні, ознайомлення із джерелом певних запозичень, в результаті чого відбувається залучення нових читачів.

Крім того, ця взаємодія з текстами Шекспіра інспірує реципієнта на креативний процес. Таким чином, в результаті власної інтерпретації, з'являється такий собі шекспірівсько-фентезійний фанфікшена (синтез сюжетів, персонажів як з п'єс Великого Барда, та і з відомих фентезійних творів). Певним відгалуженням подібного явища є виникнення фентезійних травестій Шекспірових творів – огортання шекспірівського канону в оболонку фентезійного світу (наприклад, об'єднана постановка “Сну літньої ночі” та “Короля Ліра”, здійснена Сучасним художнім театром у Мінську).

Цікаво, що подібний фанфікшен публікується у досить відомих видавництвах і має комерційний успіх. Аналіз зразків подібних текстів можна умовно розподілити на три групи:

1) ті, які імітують стиль Шекспіра, але є тематично і сюжетно незалежними від творів шекспірівського канону. Наприклад: “Шекспір і зомбі: зонети” (“Shakespeare and Zombies: the Zonnets”) Чейза Едена, шеститомні “Зоряні війни Вільяма Шекспіра” (“William Shakespeare’s Star Wars”) Іана Дошера;

2) ті, що використовують біографічний образ Шекспіра в якості головного героя фентезійного твору: “Безсмертний Шекспір” (“Shakespeare Undead”) та “Острів Зомбі: Роман про безсмертного Шекспіра” (“Zombie Island: A Shakespeare Undead Novel”) Лорі Гандерланд;

3) фентезійні перекази, переспіви, травестії шекспірівських сюжетів: “М'ясник, пекар, знищувач Вампірів: переказ Шекспірової Дванадцятої Ночі” (“Butcher, Baker, Vampire Slayer: A Retelling of Shakespeare's Twelfth Night”) Джуліана Вікера, а також збірка оповідань “Химерні тоненькі голоси. Нові казки зі світу Шекспірової фантазії” (“Monstrous Little Voices. New Tales from Shakespeare’s Fantasy World”).

Іншим важливим наслідком взаємодії із драматургією Великого Барда є вплив стереотипів літератури фентезі на подальші інтермедіальні проєкції творів драматурга. Так, сучасні уявлення про фей чи, наприклад, русалок, значною мірою відрізняється від тих, що панували в часи Шекспіра, не кажучи вже про образ відьом, які уявлялися потворними старими жінками, що несуть лише зло; стереотипи, створені під впливом сучасної літератури фентезі, вже не такі однозначні: героїні-відьми часто набувають навіть не нейтральних, а позитивних конотацій.

Врешті-решт, співвіднесення канонічних текстів із творами авторів фентезі (Т. Претчетом, Дж. Ффорде та ін.) призводить до відкриття нових смислів у класичній літературі. Приміром, роман Сьюзен Фрейзер Кінг “Кривава королева” подає надзвичайно цікаве потрактування образу леді Макбет, яке спонукає переглянути традиційні уявлення про цього персонажа.

Беручи до уваги вищезазначене, важко заперечувати той факт, що В. Шекспір виявляється напрочуд тісно пов'язаним із літературою фентезі у тому чи іншому аспектах. Аналіз існуючих точок дотику призводить до осягнення простору для потенційних літературознавчих розвідок, націлених на більш глибоке та детальне дослідження зв'язку англійського драматурга із генезою літератури фентезі, та що більш актуально – із подальшими результатами впливу літературної спадщини В. Шекспіра на мистецтво слово в цілому, та на фентезійні твори зокрема.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бахтин М. Эпос и роман (О методологии исследования романа) [Електронний ресурс] / Михаил Бахтин. – Режим доступу: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Literat/bahtin/epos_roman.php
2. Блум Г. Західний канон: книги на тлі епох / Гарольд Блум [Пер. з англ. під загальною редакцією Р. Семківа]. – К.: Факт, 2007. – 720 с.
3. Жаданова Т.В. Жанр фэнтези: вчера, сегодня, завтра / Т.В. Жаданова // Вісник ХНУ. – № 632. – Сер. Філологія. – Вип.42. – Харків: Видавництво ХНУ, 2004. – С. 283 – 286.
4. Канчура Є. Роль шекспірівського інтертексту в поетиці романів про Дискосвіт Террі Претчетта / Є. Канчура // Ренесансні студії. – Запоріжжя, 2012. – Вип. 18-19. – С. 264-278.
5. Тихомирова О. Полеміка з Шекспіром у літературі фентезі / О. Тихомирова // Вісник Львівського університету. Серія: Іноземні мови. – 2012. – Вип. 20. – Ч. 2. – С. 176-182.
6. Artese Ch. Shakespeare's Folktale Sources \ Charlotte Artese. – Rowman & Littlefield, 2015. – 258 p.
7. Rawnsley C. Once Upon a Time: Cymbeline, Fairy Tales and “the terrifying truths of the inner life” / Ciara Rawnsley // Shakespeare and Emotions. Inheritances, Enactments, Legacies / R.S. White, Mark Houlahan, Katrina O’Loughlin. – Palgrave Macmillan, 2015. – p. 39-47
8. Thiselton-Dyer T. F. Folklore of Shakespeare / T. F. Thiselton-Dyer. – New York: Dover, 1966. – 526 p.
9. Weldon F. Letters to Alice: On First Reading Jane Austen / Fay Weldon. – London: Basic Books, 1999. – 160 p.